

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

КЛІШЕВИЧ НАТАЛІЯ АНАТОЛІВНА

УДК 37.013.42:376.58:343.815 (043.3)

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ
ІЗ ДЕЛІНКВЕНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)**

13.00.05 – соціальна педагогіка

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ.

Науковий керівник

доктор педагогічних наук, професор
Безпалько Ольга Володимирівна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
директор Інституту психології
та соціальної педагогіки.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
Шпак Валентина Павлівна,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка,
завідувач кафедри соціальної і
корекційної педагогіки;

кандидат педагогічних наук, доцент
Вольнова Леся Миколаївна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
доцент кафедри галузевої психології та
психології управління.

Захист відбудеться "18" квітня 2011 р. о 12 год. 00 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.01 в Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Воровського, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка (04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13/б).

Автореферат розісланий " ____ " березня 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

М. В. Сорока

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Сучасний етап розвитку України передбачає проведення комплексу соціально-економічних реформ, спрямованих на збереження й розвиток людського та соціального капіталу як умови подолання існуючих у країні проблем. Соціальна дійсність засвідчує, що на тлі виховної пасивності багатьох сімей, зростання бідності, девальвації моральних цінностей, поширення наркоманії, деморалізуючого впливу засобів масової інформації має місце тенденція до збільшення числа підлітків із делінквентною поведінкою. Зараз Україна посідає одне з перших місць серед країн Європи за рівнем притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності. Так, на кінець 2009 року 22360 неповнолітніх перебували на обліку в органах кримінальної міліції у справах дітей, 12 956 – підозрювалися у скоєнні протиправних дій, 8555 – були засуджені за скоєння різних видів злочинів. У виховних колоніях Державного департаменту України з питань виконання покарань перебувало 382 хлопців та 17 дівчат віком 14–17 років.

Саме тому останніми роками попередження делінквентної поведінки неповнолітніх є однією із складових соціальної політики держави у сфері дитинства. Про це свідчить низка законів, прийнятих та доповнених на початку XXI століття, а також спеціальних програм. Це закони України „Про охорону дитинства” (2001), „Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” (2007), „Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю” (2009), Загальнодержавна програма „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року, Програма подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006–2010 роки, Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року.

У більшості законодавчих і нормативних документів наголошується, що одним із завдань соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою має стати оновлення змісту та форм такої роботи в різних інститутах соціального виховання. Підґрунтям для його вирішення є вивчення та узагальнення історичного досвіду соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками та його модифікація з урахуванням сучасних соціокультурних умов.

Вивчення проблем протиправної поведінки підлітків перебуває у дослідницькому просторі російських та українських психологів (Н. Максимова, Н. Малиш, О. Павлик), соціологів (А. Бесєдін, Л. Куряченко), юристів (Р. Благута, Д. Виговський, С. Гречанюк, Ю. Гричишкін, Я. Квітка, О. Красота, Н. Остапенко, С. Паволоцька), педагогів (С. Бадьора, І. Данченко, А. Досін, Р. Карімова, Н. Коваль, В. Колесніченко, І. Парфенович, В. Старцева, В. Терещенко, О. Федоренко, Б. Чередрецька, В. Шпак).

Проблемі профілактики правопорушень підлітків присвячені праці З. Зайцевої, І. Козубовської, В. Оржеховської, Т. Федорченко, М. Фіцули, Штефан.

За останні роки в соціальній педагогіці здійснено низку досліджень з проблеми протиправної поведінки неповнолітніх, зокрема: профілактична робота з важковиховуваними підлітками (Л. Линник), соціально-педагогічне забезпечення ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням (В. Лютий), соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень підлітків у діяльності правоохоронних органів (М. Калиняк), робота з дітьми у притулках (Л. Кальченко), соціалізація підлітків у пенітенціарних установах (В. Коваль), реабілітаційна робота з соціально дезадаптованими підлітками (С. Коношенко), надання допомоги засудженим у виправній колонії (С. Кушнар'єв), корекція девіантної поведінки підлітків у позашкільних навчальних закладах (Т. Окушко).

Разом з тим, історіографічний огляд літературних джерел та результатів наукових досліджень із проблем девіантної поведінки підлітків, аналіз розвитку соціально-педагогічної практики дозволяє зробити висновок, що в численних і вагомих за теоретичними й прикладними надбаннями досліджень залишається не достатньо вивченою генеза соціально-педагогічної роботи з дітьми із делінквентною поведінкою. Це обумовило вибір теми нашого дослідження: „**Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (друга половина ХХ – початок ХХІ століття)**”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України “Соціалізація особистості у різних виховних середовищах” (Державний реєстраційний номер 0106U000430).

Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту проблем виховання АПН України (протокол № 12 від 25.12.2008 року) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 1 від 24.01.2009 року).

Мета дослідження – визначити та обґрунтувати етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття в Україні, охарактеризувати її зміст та форми на кожному етапі.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати соціологічні, психологічні та педагогічні підходи до характеристики делінквентної поведінки підлітків у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.
2. Визначити детермінанти делінквентної поведінки підлітків у різні роки досліджуваного періоду.
3. Виокремити та проаналізувати етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою.
4. Охарактеризувати зміст та форми соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою в різних соціальних інститутах у другій

половині ХХ – на початку ХХІ століття.

Об’єкт дослідження – соціально-педагогічна робота з підлітками у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.

Предмет дослідження – зміст і форми соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.

Методологічну основу дослідження становлять положення теорії наукового пізнання; системний та хронологічний підходи до аналізу педагогічних явищ і процесів; концептуальні положення філософської, психологічної та педагогічної науки про сутність особистості, діалектичні суперечності процесу становлення особистості й детермінованість її поведінки зовнішніми та внутрішніми факторами, положення гуманістичного підходу щодо визначення цілей соціально-педагогічної роботи; основні положення соціальної педагогіки про роль соціальних інститутів у соціалізації особистості.

Теоретичну основу дослідження становлять теоретичні підходи до наукового вивчення історико-педагогічного процесу (Л. Ваховський, Н. Дічек, О. Сухомлинська), педагогічні ідеї педагогів минулого століття (А. Макаренко, С. Шацький, В. Сорока-Росинський, В. Сухомлинський); теорії та концепції соціально-педагогічної роботи з дітьми (В. Бочарова, І. Зверева, О. Безпалько, А. Капська, Г. Лактіонова, С. Харченко); теорії девіантної поведінки підлітків (І. Бех, В. Клейберг, А. Лічко, Н. Максимова, В. Менделєвич, Д. Фельдштейн); технології соціальної профілактики та реабілітації (Т. Алексеєнко, Р. Вайнола, І. Козубовська, Л. Міщик, Р. Овчарова, В. Оржеховська).

Для вирішення поставлених завдань було використано такі **методи**: загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, систематизація зібраного матеріалу); пошуково-бібліографічні (вивчення архівних джерел, законодавчих актів); хронологічні для дослідження змісту поняття делінквентної поведінки підлітків, визначення її детермінант та виокремлення етапів соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками; порівняльно-аналітичні для здійснення порівняльного та історико-педагогічного аналізу теоретичних положень з проблеми соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою в другій половині ХХ століття та в сучасних умовах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Вибір нижньої межі дослідження (50-ті роки ХХ століття) обумовлений прийняттям низки законодавчих актів, які регламентували роль окремих інститутів та фахівців у попередженні асоціальних проявів серед підлітків. Зокрема, створення дитячих кімнат міліції (1953 рік) як спеціального органу профілактики правопорушень серед підлітків. Вибір верхньої межі дослідження – початок 2009 року – обумовлений прийняттям нової редакції Закону „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, у якому визначено необхідність соціально-педагогічної роботи щодо мінімізації негативних явищ у дитячому

середовищі.

Джерельну базу дослідження склали як опубліковані раніше, так і не введені в науковий обіг джерела:

1) *нормативно-правові акти*, що регулюють систему освіти, соціальної та правової роботи з молоддю в досліджуваний період, зокрема нормативні документи Міністерства освіти, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту;

2) *архівні документи*: архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф.ф. 116, 166, 170), Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ф.ф. 701, 707), Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф.ф. 55, 104, 248);

3) *нарративні джерела*: публікації на сторінках педагогічної преси у досліджуваний період, монографії, що представляють історичні дослідження різного часу видання, статистичні звіти.

У дисертації також використані матеріали сучасних дисертацій та авторефератів, збірників наукових праць, науково-педагогічної періодики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше* на конкретному історико-педагогічному матеріалі здійснено цілісний аналіз теорії та практики соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою в другій половині ХХ – початку ХХІ століття; визначено та охарактеризовано етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою (актуалізації (50–70-ті роки ХХ століття), інституціалізації (80-ті – середина 90-х років ХХ століття) та технологізації (середина 90-х років ХХ – початок ХХІ століття)); узагальнено соціальні, соціально-педагогічні та індивідуально-психологічні детермінанти делінквентної поведінки підлітків та виокремлено постійні та специфічні детермінанти такої поведінки у досліджуваний період; систематизовано напрями та форми соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками в різних соціальних інститутах (середні загальноосвітні школи, школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, школи соціальної реабілітації, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кримінальна міліція у справах дітей, служби у справах дітей, притулки для дітей); *уточнено* поняття „делінквентна поведінка підлітків”, „підліток із делінквентною поведінкою”; *дістали подальшого розвитку* підходи до організації соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані у процесі підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня „бакалавр” за спеціальностями „Соціальна педагогіка”, „Соціальна робота” під час лекційних та практичних занять до курсів „Історія соціально-педагогічної роботи”, „Соціально-педагогічна профілактика правопорушень”, „Соціально-педагогічна робота з різними групами клієнтів”; у системі підвищення кваліфікації соціальних педагогів та соціальних працівників,

фахівців служб у справах дітей; при підготовці навчальних та методичних посібників.

Результати дослідження **впроваджено** в навчальний процес підготовки соціальних педагогів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 04/1834 від 27.12.10 року); Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка № 3/1 від 18.01.11 року); практику соціально-педагогічної роботи фахівців центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді м. Києва (довідка № 08/1910 від 23.12.10 року) та в практику соціально-педагогічної роботи спеціалістів притулків, виховних колоній у рамках проектів громадської організації „Всеукраїнський громадський центр „Волонтер” (довідка № 75/2009 від 27.12.10 року).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні результати дослідження було представлено в доповідях та повідомленнях на наукових, науково-практичних та науково-методичних конференціях різного рівня – *міжнародних*: Міжнародна наукова конференція „Обличчя соціальної держави” (м. Київ, 2006), Міжнародна науково-практична конференція „Актуальні питання соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах” (м. Київ, 2009), Міжнародна науково-практична конференція „Актуальні проблеми підготовки фахівців у галузі соціально-педагогічної діяльності” (м. Ніжин, 2009); Всеукраїнська наукова конференція „Перші Сіверянські соціально-психологічні читання” (м. Чернігів, 2010); *всукраїнських*: Всеукраїнська науково-методична конференція „Роль педагогічної етики у професійній підготовці сучасного вчителя” (м. Київ, 2008), Всеукраїнська науково-практична конференція „Цінності особистості у контексті викликів сучасності” (м. Київ, 2009), Всеукраїнська науково-практична конференція “Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти” (м. Київ, 2010).

Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України, щорічних звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Інституту психології та соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка, семінарах Всеукраїнського громадського центру „Волонтер”, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Київської міської державної адміністрації.

Публікації. Зміст і основні результати дослідження викладено у 9 одноосібних публікаціях автора, серед яких 5 статей у наукових фахових виданнях, 3 статті у збірниках науково-практичних конференцій, одна програма навчального курсу.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (277 найменувань, з них 8 архівних матеріалів), 6 додатків на 33 сторінках. Загальний обсяг роботи – 243 сторінки. Основний текст складає 170 сторінок. Робота містить 4 таблиці на 8 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, його хронологічні межі, визначено ступінь опрацювання теми, сформульовано об'єкт, предмет, мету, завдання та методологічні засади дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, окреслено джерельну базу, подано відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі – „Делінквентна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття” – досліджено історіографію проблеми, проаналізовано дефініції, які використовувалися в педагогічній науці у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття щодо підлітків, які не дотримуються моральних та правових норм, виокремлено детермінанти делінквентної поведінки підлітків та науково обґрунтовано етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою.

Визначено, що поняттю „делінквентна поведінка підлітків” передували різні терміни щодо поведінки неповнолітніх, які порушували моральні та правові норми („важковиховувані”, „дезадаптовані”, „педагогічно занедбані”, „соціально занедбані”, „підлітки з поведінкою, що відхиляється від норми”, „неповнолітні правопорушники”, „підлітки з протиправною поведінкою”, „підлітки із делінквентною поведінкою”).

У 50–60-х роках ХХ століття підлітків, які протидіяли вчителям, піонервожатим, батькам, неадекватно реагували на загальноприйняті вимоги, порушували правила поведінки, називали важковиховуваними.

Як синонімічне поняттю „важковиховувані” у 60–70-х роках ХХ століття починає використовуватися поняття „педагогічно занедбані” щодо підлітків, які демонстрували відверту впертість, грубість, проявляли недисциплінованість, скоювали правопорушення.

У 80-х роках ХХ століття психологи А. Лічко, К. Платонов уводять до наукового обігу поняття „делінквентна поведінка”, запозичене із зарубіжної психології. З початку 90-х років ХХ століття це поняття починає домінувати у тезаурусі соціальної педагогіки.

На підставі проведеного дефінітивного аналізу масиву понять „девіантна поведінка” та „делінквентна поведінка”, поданих у наукових розвідках російських та українських дослідників, соціологічних, психологічних, юридичних, педагогічних словниках та енциклопедіях, у роботі визначено, що остання є різновидом девіантної поведінки. Базуючись на теоретичних підходах Т. Алексєєнко, О. Змановської, В. Лютого, обґрунтовано, що делінквентна поведінка підлітків – це сукупність дій та вчинків, які характеризуються порушеннями правил поведінки, дисциплінарних вимог, соціальних норм та правопорушеннями некримінального характеру.

З урахуванням вікових меж підліткового віку у періодизаціях психологів досліджуваного періоду В. Крутецького, Б. Ельконіна, Д. Фельдштейна визначено, що підліток із делінквентною поведінкою – це особа віком 11–15 років, яка порушує норми громадського правопорядку, що за певних обставин може загрожувати благополуччю інших людей.

У дослідженні проаналізовано детермінанти делінквентної поведінки підлітків (причини, умови та події, що впливають на інші події або явища чи обумовлюють їх). У систематизованому вигляді вони подані у табл. 1.

Встановлено, що кожного десятиліття спостерігається тенденція до збільшення кількості детермінант делінквентної поведінки підлітків протягом досліджуваного періоду. Це, передусім, пояснюється появою ґрунтовних наукових досліджень у галузі психології, педагогіки, права, присвячених аналізу причин девіантної поведінки підлітків, зокрема, делінквентної, та кардинальними змінами в різних сферах суспільного життя в Україні після набуття нею статусу незалежної держави.

Відзначено, що мають місце постійні детермінанти делінквентної поведінки, які характеризуються певною повторюваністю упродовж досліджуваного періоду (недоліки виховання підлітків у сім'ях, прорахунки в організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх закладах, недостатньо організоване дозвілля підлітків у вільний час, негативний вплив групи однолітків), та нові (специфічні), обумовлені переважно соціально-економічними та соціокультурними особливостями, які мали місце в різні роки. Так, зокрема, у 80-х роках ХХ століття – це міграційні процеси та явище урбанізації; руйнація системи роботи піонерської та комсомольської організацій з підлітками; у 90-х роках – майнове розшарування суспільства; поширення вживання алкоголю та наркотиків у дитячому середовищі, соціальне сирітство тощо; на початку ХХІ століття – поширення гедоністичних та споживацьких тенденцій у підлітковому середовищі, негативний вплив засобів масової інформації, інформаційних технологій, комп'ютерних ігор, Інтернету тощо.

Аналіз наукової літератури дозволив виокремити три групи детермінант делінквентної поведінки підлітків: соціальні детермінанти, обумовлені соціально-економічними та соціокультурними, демографічними особливостями в соціумі, наявними соціальними проблемами тощо; соціально-педагогічні детермінанти, опосередковані проблемами, які виникають у мікросередовищі підлітків (сім'ї, загальноосвітньому навчальному закладі, групі однолітків тощо); індивідуально-психологічні детермінанти, пов'язані з особливостями морфофізіологічної системи підлітка, його емоційно-вольовими та особистісними характеристиками, ціннісно-мотиваційною сферою.

Проведений історико-педагогічний аналіз дозволив у межах досліджуваного періоду виділити та охарактеризувати три етапи розвитку соціально-педагогічної

**Детермінанти делінквентної поведінки підлітків
у другій половині XX – на початку XXI століття**

Роки	Науковці	Детермінанти делінквентної поведінки підлітків
50–60-ті рр. XX ст.	Б. Баєв П. Михайленко І. Невський	недоліки виховання підлітків у сім'ях та в школі; незадовільна діяльність культурно-просвітницьких установ; недостатня виховна робота профспілкових та комсомольських організацій з працюючими підлітками; прорахунки в роботі органів міліції щодо подолання правопорушень неповнолітніх
60–70-ті рр. XX ст.	М. Аванєсов М. Алемаскін А. Белкін Л. Голубєв Г. Миньковський А. Тузов Д. Фельдштейн З. Шиліна	несприятливі умови виховання в сім'ї; конфліктні стосунки між педагогами та підлітками; прорахунки навчально-виховної роботи загальноосвітньої школи; недоліки в діяльності органів, на які покладена робота щодо запобігання злочинності серед неповнолітніх; недостатня робота з підлітками за місцем проживання; залучення до протиправної діяльності дорослими злочинцями, підбурювання з боку однолітків; недостатня сформованість соціально позитивних цінностей підлітків; домінування корисливих, споживацьких мотивів поведінки
80-ті рр. XX ст.	І. Батку С. Белічева Д. Ельконін З. Зайцева Л. Канєвський Д. Колєсова В. Крутецький Н. Лукіна Є. Мартинчик Б. Райський	міграційні процеси та явище урбанізації; негативний вплив сімейного оточення; відсутність системності в роботі школи з важковиховуваними учнями та їх батьками; невідповідність педагогів до роботи з ними; недостатнє використання можливостей громадських організацій та трудових колективів, позашкільних установ та закладів культури; недоліки в діяльності органів внутрішніх справ; послаблення соціального контролю за поведінкою підлітків; нервово-психічні розлади, відхилення у розумовому розвитку
90-ті рр. XX ст.	І. Козубовська Н. Максимова В. Оржеховська О. Пилипенко	кризові явища у соціально-економічному розвитку країни; зниження життєвого рівня населення; зростання числа сімей, що живуть за межею бідності; девальвація у суспільстві традиційних моральних цінностей; поширення кримінальної субкультури; послаблення виховної функції сім'ї; поширення бездоглядності та безпритульності серед неповнолітніх; незадовільна позашкільна зайнятість підлітків; ліквідація піонерської та комсомольської організацій; поширення вживання алкоголю та наркотиків у дитячому середовищі; негативний вплив засобів масової інформації; нескоординованість роботи установ, що займаються профілактикою відхилень у поведінці неповнолітніх; поширення асоціальних неформальних рухів серед підлітків; негативні прояви особистісно-емоційної сфери підлітків
2000 – 2009 рр.	Р. Благута Я. Гошовський О. Змановська Л. Линник В. Лютий Т. Федорченко	поширення у суспільстві кримінальних та гедоністичних цінностей; виховання підлітків у проблемних і кризових сім'ях; неефективна діяльність соціальних інститутів виховання; відсутність контролю за дітьми з боку дорослих; вживання підлітками алкоголю та наркотичних речовин; негативний вплив асоціальних груп, підліткової субкультури; негативний вплив засобів масової інформації, комп'ютерних ігор, інтернету; стигматизація особистості у ситуації первинного скоєння злочину; генотипні дисфункції, сповільненість психофізіологічного дозрівання, відхилення у психічному розвитку

роботи з підлітками із делінквентною поведінкою. Критеріями визначення етапів були: наявність у нормативно-правових документах положень про соціально-педагогічну роботу з делінквентними підлітками; види соціальних інститутів та суб'єктів соціально-педагогічної роботи, детермінанти делінквентної поведінки підлітків. Детальна характеристика етапів відповідно до цих критеріїв подана в табл. 2.

У другому розділі – „Гене́за соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою в різних соціальних інститутах у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття” – на підставі вивчення й аналізу науково-педагогічної літератури, архівних матеріалів, нормативних документів проаналізовано зміст і форми соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою в соціальних інститутах (загальноосвітні навчальні заклади різного типу, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, притулки для дітей, кримінальна міліція у справах дітей), фахівці яких відповідно до функціональних обов'язків мали здійснювати роботу з такою категорією підлітків.

У дисертації детально охарактеризовано зміст та форми соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками у середніх загальноосвітніх навчальних закладах, оскільки упродовж десятиліть вони залишаються провідними інститутами соціального виховання і саме там перебуває найбільша кількість підлітків.

Так, у 50–70-х роках ХХ століття діяльність педагогів, піонерських вожатих, класних керівників спрямовувалася переважно на попередження важковиховуваності підлітків шляхом підвищення рівня ідейно-виховної роботи та формування дисциплінованості школярів, проведення бесід, класних годин. У цей період школи активно залучали до роботи з важковиховуваними громадських вихователів та наставників шефських трудових колективів.

У 70–80-х роках ХХ століття майже у кожній школі функціонували трудові загони старшокласників. Діяльність трудових загонів спрямовувалася на організацію суспільно корисної праці та дозвілля, попередження правопорушень серед підлітків. Важливою функцією трудових загонів було залучення важковиховуваних підлітків до колективної трудової діяльності. Виконання ними суспільно значимих доручень сприяло подоланню педагогічної занедбаності, формуванню позитивних моральних якостей, суспільній активності.

У 80–90-х роках ХХ століття значна увага приділялася правовому вихованню учнів. У навчально-виховний процес запроваджувалися навчальні предмети та факультативи: „Основи правознавства”, „Практичне право”, „Знаємо та реалізуємо свої права” та інші.

Каталізатором оновлення змісту та форм соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками у загальноосвітніх навчальних закладах стало започаткування у 1997 році соціально-психологічної служби.

Характеристика етапів розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття

	Етапи		
	актуалізації (50–70-ті рр. ХХ ст.)	інституціалізації (80-ті – середина 90-х рр. ХХ ст.)	технологізації (середина 90-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.)
Мета соціально-педагогічної роботи	підвищення рівня ідейно-виховної роботи, формування дисциплінованості школярів; здійснення профілактичної діяльності шляхом організації дозвілля підлітків	здійснення правового виховання учнів; профілактика правопорушень; формування у підлітків переконання дотримуватися вимог норм моралі та права, активне залучення підлітків до суспільно-корисної діяльності	організація профілактичної, психолого-корекційної та реабілітаційної роботи з підлітками; запровадження інноваційних технологій попередження та подолання делінквентної поведінки підлітків
Соціальні інститути, в яких здійснювалася соціально-педагогічна робота	загальноосвітні школи, піонерські та комсомольські організації, спеціальні школи та спеціальні професійно-технічні училища, дитячі кімнати міліції, приймальники-розподільники, комісії у справах неповнолітніх, кримінальна міліція	середні загальноосвітні, школи, школи-інтернати, школи соціальної реабілітації, позашкільні навчальні заклади, клуби за місцем проживання, батьківські комітети за місцем проживання, ради будинків, ради сприяння сім'ї й школі, центри соціальних служб для молоді, дитячі кімнати міліції, приймальники-розподільники, комісії у справах неповнолітніх, притулки для неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх	середні загальноосвітні школи, школи-інтернати, школи соціальної реабілітації, позашкільні навчальні заклади, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, їх спеціалізовані формування, клуби за місцем проживання, неурядові організації, дитячі громадські організації, приймальники-розподільники, притулки для неповнолітніх (дітей), центри соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх (дітей), кримінальна міліція у справах неповнолітніх (дітей)
Особи, які здійснювали соціально-педагогічну роботу	класні керівники, вчителі, завучі з виховної та позакласної роботи, піонерські вожаті, громадські вихователі неповнолітніх, оперативні працівники у справах неповнолітніх, позаштатні інспектори дитячих кімнат міліції	класні керівники, педагоги, організатори позакласної та позашкільної роботи, педагоги-організатори комунальної служби, керівники підліткових клубів за місцем проживання, батьки та батьківські комітети при школах, соціальні працівники, інспектори у справах неповнолітніх, працівники кримінальної міліції для неповнолітніх	класні керівники, вчителі, вихователі, соціальні педагоги, психологи, соціальні працівники, фахівці з соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, волонтери, працівники міліції, інспектори у справах неповнолітніх (дітей), працівники кримінальної міліції для неповнолітніх (дітей)

	Етапи		
	актуалізації (50–70-ті рр. XX ст.)	інституціоналізації (80-ті – середина 90-х рр. XX ст.)	технологізації (середина 90-х рр. XX – початок XXI ст.)
Нормативно-правова база	наказ МВС СРСР „Інструкція про роботу органів міліції з ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності” (1953 р.); постанова „Про організацію шкіл-інтернатів” (1956 р.); „Положення про школу з подовженим днем” (1960 р.); постанова „Про перетворення виховних колоній для неповнолітніх Міністерства охорони громадського порядку (МОГП) УРСР в спеціальні школи Міністерства освіти УРСР і спеціальні професійно-технічні училища Головного управління професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР” (1964 р.)	наказ „Про заходи вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ із запобігання правопорушенням серед неповнолітніх” (1988 р.); Закон України „Про освіту” (1991 р.); Декларація „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (1992 р.); Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” (1993 р.); Закон України „Про органи і служби у справах неповнолітніх і спеціальні установи для неповнолітніх” (1997 р.)	Закон України „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” (2001 р.), нова редакція Закону України „Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю” (2009 р.); Закон України „Про охорону дитинства” (2001 р.); Закон України „Про соціальні послуги” (2003 р.); Програма подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006–2010 роки (2006 р.); Закон України „Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” (нова редакція 2007 р.); Закон України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” (2008 р.)

Відповідно до функціональних обов’язків соціального педагога серед численної низки завдань виокремлювалися, зокрема, попередження конфліктів в учнівських колективах, орієнтація учнів на здоровий спосіб життя, профілактика правопорушень серед неповнолітніх, робота з учнями „групи ризику”. Соціальні педагоги, психологи здійснювали первинну і вторинну профілактику шляхом реалізації таких форм роботи як тематичні дні, інтерактивні заняття, соціально-психологічні, просвітницькі тренінги, медіація тощо.

Особливого значення соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою набувала у школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, оскільки саме в цих типах навчальних закладів певна частина дітей мала досвід протиправної поведінки.

Основними напрямками цієї роботи ставали первинна й вторинна профілактика, соціальний супровід підлітків. Індивідуальними формами такої роботи були бесіди, консультації, психокорекційні заняття. Серед групових форм переважали виховні години, години спілкування, тематичні дні, тренінги, зустрічі з представниками кримінальної міліції у справах дітей.

Соціальний педагог школи-інтернату здійснював соціальний супровід делінквентних підлітків шляхом соціального інспектування їхніх сімей,

налагодження взаємодії з іншими родичами підлітків, відвідування дітей за місцем їх проживання після закінчення школи-інтернату.

Спеціальними освітніми закладами, сформованими з 1964 року і призначеними лише для підлітків із делінквентною поведінкою, стали школи соціальної реабілітації. Основними напрямками роботи в цих закладах були вторинна і третинна профілактика, соціальна реабілітація неповнолітніх. Протягом досліджуваного періоду чітко простежується позитивна тенденція переходу від переважання різних форм трудової реабілітації та каральних методів перевиховання, які використовувалися в практиці роботи спеціальних шкіл у 60–80-х роках ХХ століття (догана, запис до особової справи, поміщення до дисциплінарної кімнати, позбавлення побачення з рідними), до гуманізації змісту роботи шкіл соціальної реабілітації у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття (посилення індивідуальної роботи з вихованцями, проведення психокорекційних занять з психологом, соціально-психологічних, просвітницьких тренінгів, розвиваючих занять з урахуванням особистісних можливостей підлітків, урізноманітнення форм проведення вільного часу тощо).

З метою підвищення ефективності соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками в системі шкіл соціальної реабілітації у 90-х роках ХХ століття започатковуються соціально-психологічні служби. Фахівці зазначених служб мали виконувати такі завдання: скласти соціально-психологічний портрет підлітка; вести щоденник соціально-виховної та психологічної роботи; формувати у підлітка мотивацію до виправлення; розвивати особистісні якості, необхідні для успішного життя у суспільстві; вчити соціально схваленим моделям поведінки; надавати допомогу підлітку у подоланні особистісних проблем; створювати сприятливі умови для задоволення потреб і розвитку; сприяти розриву зв'язків неповнолітнього з асоціальним середовищем.

Окремими інститутами, які здійснювали соціально-педагогічну роботу з підлітками із делінквентною поведінкою у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття, були органи і служби у справах неповнолітніх (дітей) та спеціальні установи у справах неповнолітніх (дітей). Упродовж усіх етапів досліджуваного періоду профілактичну роботу з підлітками здійснювали різні підрозділи органів внутрішніх справ: дитячі кімнати міліції, інспекції у справах неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх (з 2007 року – кримінальна міліція у справах дітей). Зокрема, працівники останньої, починаючи з середини 90-х років ХХ століття, активно використовували соціально-педагогічні форми роботи з делінквентними підлітками (лекції, зустрічі з учнями в школах, індивідуальні бесіди, сімейні групові наради, спортивні змагання для підлітків групи ризику, профілактичні рейди, відвідування підлітків за місцем проживання, працевлаштування їх у канікулярний період тощо).

Починаючи з 1996 року, розвивається мережа притулків для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх (з 2007 року – притулки для дітей), у яких здійснювалася вторинна та третинна профілактика делінквентної поведінки

підлітків, психокорекційна робота з ними. Провідними формами соціально-педагогічної роботи вихователів, психологів у притулках були бесіди, тренінги, інтерактивні, психокорекційні та розвиваючі заняття, на яких використовувалися прийоми психогімнастики, методи арт-терапії, психотерапії, інтерактивні методи (аналіз ситуацій, рольові ігри, настільні профілактичні ігри тощо).

На початку XXI століття в Україні розпочинають функціонування центри соціально-психологічної реабілітації дітей. З 2008 року починається поступова реорганізація притулків у центри соціально-психологічної реабілітації. У цих центрах здійснювалася переважно індивідуальна робота з делінквентними підлітками за такими напрямками: захист прав дитини та надання соціальної допомоги (сприяння органам опіки та піклування, службі у справах неповнолітніх у подальшому влаштуванні дитини; вирішенні правових, у тому числі житлових проблем; здійсненні соціального патронажу); побутова реабілітація дитини; організація медичного обстеження та, за необхідності, лікування; інтеграція дитини в соціум (відновлення втрачених та встановлення нових соціальних зв'язків); психологічна реабілітація та корекція (подолання деформацій поведінки, формування позитивної установки на навчання та працю, вирішення конфліктів з однолітками та дорослими); реабілітація у сфері навчальної діяльності (заходи щодо включення дезадаптованої дитини чи підлітка в систему навчання в масовій чи спеціалізованій школі; корегуюче навчання за індивідуальними програмами); відновлення зв'язків дитини з сім'єю (пошук батьків дитини або осіб, які їх замінюють, близьких родичів; допомога у відновленні внутрисімейних зв'язків; підготовка дитини до повернення в біологічну сім'ю чи влаштування в прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу).

На етапі інституалізації, починаючи з 1992 року, розпочали свою діяльність центри соціальних служб для молоді (з 2005 року – центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді). У нормативних документах одним із пріоритетних напрямів їх роботи було визначено первинну та вторинну профілактику різних видів девіантної поведінки підлітків, зокрема делінквентної. Їх реалізація забезпечувалася шляхом створення спеціалізованих формувань, здійснення вуличної соціальної роботи, надання інформаційних послуг (лекції, зустрічі з фахівцями, підготовка та розповсюдження рекламної продукції, консультації юристів, психологів); здійснення соціального супроводу неповнолітнього (вивчення соціальної ситуації, мінімізація негативного впливу оточення, вирішення особистісних проблем), організація зайнятості підлітків (залучення до суспільно-корисної роботи, волонтерства) та сприяння самореалізації і самовдосконаленню підлітків із делінквентною поведінкою (організація змістовного дозвілля, тренінги, консультації психологів).

ВИСНОВКИ

Системний і комплексний аналіз проблеми соціально-педагогічної роботи з

підлітками із делінквентною поведінкою у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття на основі архівних матеріалів та опублікованих джерел дає підстави зробити такі **висновки**:

1. Упродовж досліджуваного періоду спостерігалася полісемія щодо тлумачення змісту поняття „делінквентна поведінка підлітків”. На підставі аналізу психологічних, соціологічних, правових, соціально-педагогічних підходів визначено, що делінквентна поведінка є різновидом девіантної поведінки.

Обґрунтовано, що делінквентна поведінка підлітків – це сукупність дій та вчинків, які характеризуються порушеннями правил поведінки, дисциплінарних вимог, соціальних норм та правопорушеннями некримінального характеру. Підліток із делінквентною поведінкою – особа віком 11–15 років, яка порушує норми громадського правопорядку, що за певних обставин може загрожувати благополуччю інших людей.

2. У досліджуваному періоді (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) виокремлено три групи детермінант делінквентної поведінки підлітків: соціальні, обумовлені соціально-економічними, соціокультурними й демографічними особливостями в соціумі, наявними соціальними проблемами тощо; соціально-педагогічні, зумовлені проблемами, які виникають у мікросередовищі підлітків (сім’ї, загальноосвітньому навчальному закладі, групі однолітків тощо) та індивідуально-психологічні, пов’язані з особливостями морфофізіологічної системи підлітка, його емоційно-вольовими та особистісними характеристиками, ціннісно-мотиваційною сферою.

Встановлено, що серед існуючих є постійні детермінанти делінквентної поведінки підлітків, незмінні протягом різних етапів досліджуваного періоду. Разом з цим, кожного десятиліття з’являються нові (специфічні) детермінанти, які обумовлені переважно соціально-економічними та соціокультурними суспільними умовами.

3. Проведений історико-педагогічний аналіз дозволив у межах досліджуваного періоду виокремити три етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою. Критеріями визначення етапів були: наявність у нормативно-правових документах положень про соціально-педагогічну роботу з делінквентними підлітками; види соціальних інститутів та суб’єктів соціально-педагогічної роботи, детермінанти делінквентної поведінки. Такими етапами можна вважати:

1) етап актуалізації (50–70-ті роки ХХ століття) характеризується визначенням пріоритетності соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками, яку здійснювали класні керівники, завучі позакласної та позашкільної роботи, піонерські вожаті; введенням інституту громадських вихователів, структуризацією дитячих кімнат міліції, започаткуванням роботи комісій у справах неповнолітніх, створенням спеціальних установ для неповнолітніх правопорушників.

2) етап інституціалізації (80-ті – середина 90-х років ХХ століття) відзначається розгортанням роботи з підлітками за місцем проживання (клуби вихідного дня у навчальних закладах, кімнати школяра, клуби за місцем проживання); створенням розгалуженої системи різноманітних комплексів (соціально-педагогічних, фізкультурно-оздоровчих, сільських шкіл-комплексів) та нових соціальних інститутів (притулки для неповнолітніх, соціальні служби для молоді, дитячі громадські та неурядові організації), у яких набувають розвитку первинна та вторинна профілактика делінквентної поведінки підлітків, їх соціальна реабілітація. У цей період офіційно визнано посаду соціального педагога та соціального працівника, що дало можливість впроваджувати нові форми соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою.

3) етап технологізації (середина 90-х років ХХ – початок ХХІ століття) відзначається прийняттям низки нормативно-правових документів про соціально-педагогічну роботу з дітьми та молоддю; розробкою та впровадженням профілактичних, реабілітаційних, психолого-терапевтичних технологій роботи з підлітками із делінквентною поведінкою; запровадженням елементів відновного правосуддя; налагодженням міжвідомчої взаємодії; введенням у різних соціальних інститутах посад соціального педагога та соціального працівника, функціональними обов'язками яких визначено профілактику делінквентної поведінки підлітків, соціально-психологічну допомогу та підтримку неповнолітніх у кризових ситуаціях.

4. Встановлено, що пріоритетом соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою у досліджуваній період у середніх загальноосвітніх школах була первинна та вторинна профілактика правопорушень шляхом включення неповнолітнього у позитивні соціальні відносини, залучення до соціально корисної діяльності, застосування корекційного впливу. Найбільш поширеними формами роботи з делінквентними підлітками у середніх загальноосвітніх школах були бесіди, лекції, класні години, факультативи, тематичні дні, тематичні тижні. Починаючи з середини 90-х років ХХ століття, активно запроваджувалися соціально-психологічні, просвітницькі тренінги, інтерактивні заняття, медіація тощо.

У загальноосвітніх школах-інтернатах соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою була спрямована на реалізацію первинної і вторинної профілактики делінквентної поведінки, психокорекційну роботу з підлітками.

Соціально-педагогічна робота у школах соціальної реабілітації полягала у здійсненні вторинної та третинної профілактики, соціальної реабілітації підлітків. Основними формами такої роботи були консультації, психокорекційні заняття з психологом, розвиваючі заняття з урахуванням особистісних можливостей підлітків, урізноманітнення способів проведення вільного часу тощо.

5. Обґрунтовано, що соціально-педагогічну роботу з підлітками із

делінквентною поведінкою здійснювали спеціальні установи та заклади органів внутрішніх справ (кримінальна міліція у справах неповнолітніх (дітей), приймальники-розподільники). Визначено, що в їх роботі поступово відбувається перехід від використання у 50–90-х роках ХХ століття методів покарання та примусу (взяття на облік в кримінальній міліції у справах неповнолітніх, поміщення до спеціальних шкіл для неповнолітніх правопорушників, інформування про протиправну поведінку за місцем роботи батьків, використання моделей залякування) до застосування на початку ХХІ століття різних форм соціально-педагогічної роботи (профілактичні рейди, тематичні зустрічі, психокорекційні бесіди, сімейні групові наради тощо).

Доведено, що окремими інститутами, які здійснювали соціально-педагогічну роботу з підлітками із делінквентною поведінкою у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття були служби у справах неповнолітніх (дітей), притулки для неповнолітніх (дітей), центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

6. У ході дослідження визначено, що в середині 90-х років ХХ – на початку ХХІ століття активним суб'єктом соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою були центри соціальних служб для молоді (з 2005 року – центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді), які здійснювали первинну та вторинну профілактику делінквентної поведінки підлітків шляхом надання інформаційних, консультативних послуг, здійснення соціального супроводу неповнолітніх, організації зайнятості підлітків, сприяння їхній самореалізації та самовдосконаленню. Створення у 2005 році при центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді спеціалізованих формувань дало можливість активно запроваджувати інноваційні технології соціальної профілактики та реабілітації делінквентних підлітків (рольові та ділові ігри, тренінги, інтерактивні заняття, групи взаємодопомоги), форми вуличної соціальної роботи (ігротеки, аматорські вуличні театри, рейди), організації дозвілля (клуби за інтересами, літнє таборування, фестивалі, масові акції) та рекламно-інформаційні технології.

Встановлено, що за час розвитку системи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в їх діяльності відбулася зміна пріоритетів. У 90-х роках ХХ століття у соціально-педагогічній роботі з підлітками пріоритетними були програми профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі, а на початку ХХІ століття – соціально-педагогічна робота з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах. Це призвело до того, що окремі, переважно групові форми роботи з профілактики делінквентної поведінки підлітків, практично не використовувалися фахівцями центрів, а індивідуальна робота з підлітками все частіше здійснювалася під час соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї науково-педагогічної проблеми. Предметом подальших наукових розвідок може стати вивчення

зарубіжного досвіду соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками, порівняльний аналіз вітчизняних здобутків із зарубіжними у досліджуваний період.

Основні результати дослідження відображено в таких публікаціях:

1. Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з делінквентними підлітками в школах соціальної реабілітації. / Н. А. Клішевич // Педагогічна освіта : теорія і практика : зб. наук. праць : [у 2 т.] / [за ред. І. Д. Бежа та ін.]. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. – № 11 : спецв., т. 1. – С. 108–112.

2. Клішевич Н. А. Ретроспективний аналіз поняття делінквентної поведінки. / Н. А. Клішевич // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2009. – Вип. 13, кн. 2. – С. 86-95

3. Клішевич Н. А. Становлення соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою у другій половині 50-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. / Н. А. Клішевич // Соціальна педагогіка. – № 4. – 2010. – С. 17–24.

4. Клішевич Н. А. Особливості соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. / Н. А. Клішевич // Вісник Житомирського державного університету : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 54. – С. 141–145.

5. Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою кримінальною міліцією у справах неповнолітніх / Н. А. Клішевич // Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту імені Т. Г. Шевченка. Сер. Пед. науки. – Чернігів : ЧДПУ, 2011. – Вип. 84. – С. 92 – 94.

6. Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота загальноосвітніх навчальних закладів з профілактики делінквентної поведінки неповнолітніх у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. / Н. А. Клішевич // Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 15 груд. 2010 р.) / за заг. ред. В. О. Огнев'юка. – К. : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2010. – С. 113–115.

7. Клішевич Н. А. Етичні аспекти соціально-педагогічної роботи з безпритульними дітьми на початку ХХ століття / Н. А. Клішевич // Роль педагогічної етики у професійній підготовці сучасного вчителя : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 15–16 трав. 2008 р.) / [за ред. В. О. Огнев'юка та ін.]. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2008. – С. 40–42.

8. Клішевич Н. А. Теоретична підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи з підлітками з делінквентною поведінкою / Н. А. Клішевич // Актуальні проблеми підготовки фахівців у галузі соціально-педагогічної діяльності : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 5–7 листоп. 2009 р. / [за ред. А. І. Конончук.]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 78–80.

9. Клішевич Н. А. Історія соціально-педагогічної роботи : навч. програма [для

студ. спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка» / уклад. Н. А. Клішевич]. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький, 2010. – 32 с.

АНОТАЦІЇ

Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (друга половина XX – початок XXI століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2011.

У дисертації здійснено цілісний аналіз теорії та практики соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою в другій половині XX – на початку XXI століття. Проаналізовано дефініції, які використовувалися в педагогічній науці у другій половині XX – на початку XXI століття щодо підлітків, які не дотримувалися моральних та правових норм, уточнено поняття „делінквентна поведінка підлітків”. Узагальнено соціальні, соціально-педагогічні та індивідуально-психологічні детермінанти делінквентної поведінки підлітків у досліджуваній період та виокремлено постійні та специфічні детермінанти такої поведінки. Визначено та охарактеризовано етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою (актуалізації (50–70-ті роки XX століття), інституціалізації (80-ті – середина 90-х років XX століття) та технологізації (середина 90-х років XX – початок XXI століття)). На підставі вивчення й аналізу науково-педагогічної літератури, архівних матеріалів, нормативних документів проаналізовано та систематизовано напрями і форми соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками в різних соціальних інститутах (середні загальноосвітні школи, школи-інтернати для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, школи соціальної реабілітації, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, притулки для дітей, кримінальна міліція у справах дітей).

Ключові слова: соціально-педагогічна робота, делінквентна поведінка підлітків, детермінанти, соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальний супровід, форми роботи.

Клишевич Н. А. Социально-педагогическая работа с подростками с делинквентным поведением (вторая половина XX – начало XXI столетия). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Киевский университет имени Бориса Гринченка. – Киев, 2011.

Исследование посвящено актуальной проблеме теории и истории социальной педагогики – становлению и развитию социально-педагогической работы с

подростками делинквентного поведения во второй половине XX – в начале XXI столетия. На основе изучения психолого-педагогической, юридической, социально-педагогической литературы по проблеме исследования проанализированы теоретические подходы к определению сущности делинквентного поведения подростков. Определено, что делинквентное поведение подростков – это совокупность действий и поступков, которые характеризуются нарушением правил поведения, дисциплинарных требований, социальных норм и правонарушениями некриминального характера.

В ходе исследования выделено три группы детерминант делинквентного поведения подростков в исследуемый период: социальные, обусловленные социально-экономическими и социокультурными особенностями социума; социально-педагогические, опосредствованные проблемами, которые возникают в микросреде подростков, а также индивидуальные детерминанты, связанные с особенностями морфофизиологической системы подростка, его эмоционально-волевыми и личностными характеристиками. Установлено, что во второй половине XX – в начале XXI столетия имеют место постоянные и появляются новые специфические детерминанты делинквентного поведения подростков.

В рамках исследуемого периода определено три этапа социально-педагогической работы с подростками делинквентного поведения. Этап актуализации (50–70-е годы XX столетия) характеризуется определением приоритетности социально-педагогической работы, осуществляемой классными руководителями, пионерскими вожатыми; введением института общественных воспитателей, структуризацией детских комнат милиции, созданием специальных учреждений для несовершеннолетних правонарушителей. Этап институализации (80-е – середина 90-х годов XX столетия) обусловлен началом работы с подростками по месту жительства, созданием широкой системы различных комплексов и новых социальных институтов (приюты для несовершеннолетних, социальные службы для молодежи, детские общественные организации), в которых осуществлялась первичная и вторичная профилактика делинквентного поведения подростков. В обозначенный период официально введена должность социального педагога и социального работника, что дало возможность внедрять новые формы социально-педагогической работы с делинквентными подростками. Этап технологизации (середина 90-х годов XX – начало XXI столетия) характеризуется принятием ряда нормативных документов о социально-педагогической работе с детьми и молодежью; разработкой и внедрением профилактических, реабилитационных, психолого-терапевтических технологий работы с подростками делинквентного поведения; внедрением элементов восстановительного правосудия; развитием межведомственного взаимодействия; введением в разных социальных институтах должностей социального педагога и социального работника, функциональными обязанностями которых определены профилактика делинквентного поведения подростков.

В исследовании систематизированы направления и формы социально-

педагогической работы с делинквентными подростками в разных социальных институтах: средние общеобразовательные школы, школы-интернаты для детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, школы социальной реабилитации, центры социальных служб для семьи, детей и молодежи, криминальная милиция по делам детей, службы по делам детей, приюты для детей. Основными направлениями социально-педагогической работы в этих институтах были первичная и вторичная профилактика делинквентного поведения подростков, их социальная реабилитация и социальное сопровождение. Установлено, что на протяжении второй половины XX – в начале XXI столетия прослеживается тенденция к использованию наряду с традиционными (беседы, консультации, лекции, встречи) инновационных форм социально-педагогической работы с подростками делинквентного поведения (тренинги, факультативы, интерактивные занятия, медиация, группы взаимопомощи и другие).

Ключевые слова: социально-педагогическая работа, делинквентное поведение подростков, детерминанты, социальная профилактика, социальная реабилитация, социальное сопровождение, формы работы.

Klishevich N. A. Socio-pedagogical work with teenagers with delinquent behavior (the second half of the XX – the beginning of the XXI century). – Manuscript.

Thesis for obtaining the degree of Candidate of Pedagogical Sciences, specialty 13.00.05 – social pedagogy. – Kyiv Boris Hrinchenko University. – Kyiv, 2011.

The thesis presents a complete analysis of the theory and practice of socio-pedagogical work with teenagers with delinquent behaviour in the second half of the XX – beginning of the XXI century. Definitions that were used in pedagogical science in the second half of XX – the beginning of XXI century for teenagers who did not comply with moral and legal norms were analyzed, the concept of "adolescent's delinquent behaviour" was clarified. Social, social-pedagogical and individual-psychological determinants of adolescent's delinquent behaviour in investigated period were generalized and constant and specific determinants of such behavior were identified. The stages of socio-pedagogical work with teenagers with delinquent behaviour (actualization (50s – 70s years of the XX century), institutionalization (80s – the middle of the 90's years of the XX century) and technologization (the middle of 90 years of XX – the beginning of the XXI century)) are determined and characterized. Based on the study and analysis of scientific and educational literature, archive materials, regulations the directions and forms of social and educational work with delinquent adolescents in different social institutions (secondary comprehensive schools, boarding schools for orphans and children deprived of parental care, schools of social rehabilitation, centers of social services for families, children and youth, shelters for children, the criminal police for children) were analyzed and systematized.

Key words: socio-pedagogical work, delinquent behavior of adolescents, determinants, social prevention, social rehabilitation, social support, forms of work.